

Оригінал царських врат. Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря

«АЗЪ МИХАИЛЬ, ВЫШНАГО ПРЕСТОЛА СЛУЖИТЕЛЬ, ВЪ ЗЛАТОВЕРХОМЪ ХРАМЕ ПРЕБЫВАЮ...»¹

Олена Шапіро
мистецтвознавець,
м. Київ

Частина 2.
Початок див.
«Світогляд», №1, 2021.
Продовження буде.

Трагічні події революції 1917 року стали кінцем тихого монастирського життя в Михайлівському Золотоверхому. В країні силою нав'язувався атеїзм, храми грабувалися та руйнувалися. І тільки зусилля небайдужих істориків та мистецтвознавців посприяли збереженню деяких пам'яток сакральної архітектури, іконопису, скульптури, стародруків. Як не прикро, але наші сучасники можуть уявити собі чудові мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого Собору лише з лічених одиниць експонатів, що залишилися по музеях. Дослідники підрахували, що після руйнації Собору радянською владою в 30-і роки ХХ ст. збереглося лише 45 кв. метрів шедеврів монументального мистецтва. Доля внутрішнього оздоблення Михайлівського Собору дуже сумна і трагічна, оскільки найкращі мистецькі зразки ХІІ століття сьогодні не належать Україні.

Вражають свідчення дослідників, які з архівних джерел дізналися про те, що напередодні революції 1917 року у ризниці Михайлівського Золотоверхого монастиря зберігалася бібліотека обсягом в три тисячі томів, стародавні зразки іконопису та сакрального малярства, богословські та історичні трактати, документи, журнали². Хаос, що став наслідком історичних подій, зруйнував усі ці цінності, які по крихтах збиралися протягом століть. Безцінні шедеври сакрального мистецтва та величезна будівля самого Собору враз були знищені внаслідок байдужості та безвір'я.

У 1934 році за рішенням влади столицю знову перенесли з Харкова до Києва, в зв'язку з чим назріла потреба будувати величезну будівлю в центрі міста для керуючих структур. На думку партійців, для цієї мети найкраще підходила територія не діючого на той час Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Визріло варварське рішення: підірвати Собор та розчистити місце для новобудови – Будинку уряду УРСР. Слід зазначити, що українська інтелігенція непримиримо протистояла невігластву діючої влади. Завдяки зусиллям **Федора Ернста, Іюліта Моргілевського, Стефана Таранушенка** та **Миколи Макаренка**, які стали на захист обителі, Михайлівський Собор було досліджено та сфотографовано як цінну пам'ятку архітектури. Згодом влада прийняла рішення: напередодні руйнування Собору зняти найбільш цінні фрески та мозаїки, закріпити на спеціальній основі та передали до музейного містечка.

¹ Цитата з фрески із зображенням Архангела Михаїла та св. Варвари у Варваринському приділі сучасного Михайлівського Золотоверхого собору.

² Ірина Преловська, «Історія монастиря» – сайт Михайлівського Золотоверхого монастиря [HTTP://WWW.ARCHANGEL.KIEV.UA/INDEX.PHP?OPTION=COM_CONTENT&VIEW=CATEGORY&LAYOUT=BLOG&ID=16&ITEMID=32](http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=16&Itemid=32)

Вгорі мозаїка Евхаристія з київського Михайлівського Золотоверхого собору XII століття. Фрагменти розписів Благовіщення, Архангел Гавриїл ліворуч і Діва Марія праворуч

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 11 квітня 1934 року в Соборі Архистратига Михаїла було проведено роботи по зняттю мозаїк. Для цього створили комісію у складі членів Політбюро – **М. Попова, П. Балицького та В. Затонського**. Наркомат освіти УРСР звернувся до Всеросійської академії мистецтв у Ленінграді з проханням надати кваліфікованих фахівців для цієї справи. У відповідь Ленінград направив до Києва званого майстра з відомої династії мозаїчистів – професора Всеросійської академії мистецтв та керівника мозаїчної майстерні **Володимира Фролова**. Керівництво ЦК видало наказ завершити роботи по демонтажу мозаїк до 1 жовтня 1934 року. На допомогу професорові назначили фахівця з технології живопису й реставрації професора **Д. Кіпліка** з Москви, київського реставратора професора **М. Касперовича** та художника-реставратора **П. Юкіна** з Москви. Виконуючи розпорядження влади, вже на початку серпня того ж року мозаїки зняли. Про враження від Собору Архистратига Михаїла читаємо в робочому щоденнику В. Фролова, опублікованому з дозволу його внука дослідниками **Андрієм Бережиною та Віктором Погребняком** в журналі «Пам'ятки України» за 1990 рік.

Спогади ленінградського професора є свідченням щирого захоплення від мозаїк Михайлівського Собору. Володимир Фролов пише, що «*період від X до XIII ст. необхідно визнати як добу відродження мозаїчного мистецтва, і водночас великим кроком уперед у галузі малюнку й тону... Мозаїки Києва мають посісти належне їм місце. Незважаючи на втрату частини їх та пошкодження, вони не зазнали жодних переробок і реставрацій, що не оминуло більшість мозаїк, уцілілих за межами нашого Союзу*». Професор Фролов сам зібрав величезну приватну колекцію мозаїк, бачив шедеври візантійських та грецьких майстрів, знався на старовинній технології створення смальти. Отже, знайомство із мозаїками Михайлівського Собору стало для нього захоплюючою творчою пригодою.

Проте на тлі сумних післяреволюційних подій величні мозаїки та фрески сприймалися як потойбічний сигнал із позачасового простору: святий храм перебував у жалюливому занепаді, враження професора Фролова від стану Собору повністю відповідає реаліям 1930-х років. Після того як радянською владою було заборонено правити богослужіння, величезну тисячолітню сакральну споруду пристосовували для дрібних побутових потреб.

Професор Фролов, милуючись композиціями стародавніх майстрів у Михайлівському Соборі, зауважує: «*Найкраще збереглася «Евхаристія» в кривій апсиді на висоті 6–7 метрів від підлоги..., кубики смальти – під ногами, на підлозі, та ще й на хорах є ящик із смальтою. Крім мозаїк та фресок зберігся чудовий різьблений іконостас, напевне ще елизаветинських часів, але нещодавно зменшений десь наполовину, верхню частину зняли за часів Прахова, щоби відкрити вид на мозаїки, з найкращих міркувань, але все одне це – варварство*». Подивитися на мозаїки Володимиру Фролову вдається лише на відстані, адже храм завалений макулатурою, тому що «*собор зараз став архівним складом – все навколо завалено «справами», подивитися на мозаїки та розписи можна лише з хорів у бінокль*».

Отже, першим завданням В. Фролова було дослідження стану мозаїк, щоби з групою фахівців зняти зі стіни найцінніші композиції, очистити їх від старого ґрунту та підвести під них цементну основу. Водночас професор висловлює побажання, щоб вирішилося питання про те, де ці мозаїки будуть встановлені, тому що від особливостей типу приміщення залежить спосіб їх консервації. У відповідь радянське керівництво обіцяло створити спеціальний музей і в ньому віддати належне місце для пам'яток з Михайлівського Собору.

У кінці липня 1934 року Володимир Фролов пише: «*Мозаїки очистили м'якою щіткою від бруду на поверхні і побачили їх у первісній красі. Спершу зняли ті частини мозаїк, що більше потерпіли від часу, – це лівий бік апсиди*».

Між вітарною пілястрою та вітарною западиною збереглися тільки нижні частини мозаїк на 3–4 постаті на золотому тлі. Зображення Св. Стефана знімали повністю, без шва, відділили цю частину мозаїки пилкою від стіни. Побачили поруч сусідню фреску, теж XII ст. Загісували зображення Св. Стефана, щоб зберегти під час транспортування. Почали роботу над мозаїкою з Св. Димитрієм. Під час зняття мало не втратили цю мозаїку, бо від неї почав непомітно відділятися другий шар ґрунту, тож неухважно ставлення могло закінчитися катастрофою... Смальта нагадує млинець завтовшки 1 см з теракотоподібної маси, а також з природних порід каменю, додавання яких до набору в цих мозаїках становить приблизно 20 відсотків. Смальта розколота вручну на квадратні або прямокутні шматочки, іноді вони навіть мають трикутну форму».

Для першокласного професіонала, яким був Володимир Фролов, цікавість до творчості давніх майстрів є наслідком наукового підходу до вивчення монументального мистецтва.

Зі спогадів його онука **В.О. Фролова** дізнаємося, що Володимир Фролов «протягом усієї творчої діяльності вивчав історію мозаїчного мистецтва, займався науково-дослідницькою працею та реставрацією. До революції систематично їздив за кордон, був знайомий із античною та візантійською спадщиною, водночас займався колекціонуванням мозаїк, що допомагало йому глибше осягнути таємниці стародавнього мистецтва. Він став одним із найвідоміших фахівців, йому довіряли найскладніші завдання по реставрації та врятуванню пам'яток мозаїчного мистецтва. У випадку із Михайлівським Собором йому допомагав його чималий досвід та прекрасне володіння технікою венеціанської мозаїки. Допомогали йому майстри-мозаїчисти **І. Баранов, Д. Малишев, В. Семенов**». Далі онук професора пригадає про лист, датований 1936 роком, де Володимир Фролов зокрема писав: «Від літа позаминулого року, коли я їздив по роботі до Києва ... мені вдалося перевірити та поповнити свої знання на пам'ятках великої художньої вартості. Не потаю від вас, що хвилинами мені було просто страшно торкатися до цих реліквій минулого, але в даному разі для сумнівів не лишалось місця, я мусив взятися за цю роботу, і тепер, коли основне зроблено, можна вже з радістю згадати про ті тривожні дні.

Із документів достеменно відомо, що «в 1937 році ціла низка михайлівських пам'яток вже перебувала у фондах щойно відкритого Державного українського музею. Зокрема в документах музею згадуються мозаїки «Дмитрій Солунський», «Святий Фадей», «Архидиякон Стефан», фрески «Богородиця», «Архангел Гавриїл» (обидві – фрагменти «Благовіщення»), «Пророк Самуїл» та фрагмент орнаменту. Немає документів, за якими можна було б встановити точну кількість та час надходження пам'яток до фондів, але є припущення, що деякі твори із Собору могли потрапити до Київського музею російського мистецтва. У 1938 р. відбувся процес зосередження мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого Собору в Софійській філії Українського музейного містечка (від 7 березня 1939 р. це самостійний музей «Софійський заповідник» з кількома

Оригінал барельєфу Архангела Михаїла в експозиції Музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря

філіями). В 1938 р. до Софійського заповідника передали мозаїки «Святий Фадей», «Архидиякон Стефан», фрески «Архангел Гавриїл», «Богородиця», а в 1940-му році з Київського музею російського мистецтва до Софії передано фреску «Данило Стовпник»³.

Російські музеї активно зацікавилися спадщиною Свято-Михайлівського Собору ще з часів демонтажу. За даними дослідників **Сергія Кота** та **Юрія Коренюка**, завідувач музейного відділу Наркомату освіти РРФСР **Фелікс Кон** у листі від 17 липня 1934 року до наркома освіти УСРР **В. Затонського** запропонував віддати в Москву дві мозаїки – «Дмитрія Солунського» і «Архидиякона Лаврентія» (так атрибутовано в листі постать Св. Стефана), а також одну з фресок. Далі автори додають, що того ж року українська сторона віддала Росії ще дві пам'ятки – мозаїку «Фрагмент постаті невідомого апостола» (ноги фігури) і фреску «Святий Миколай». Також мав місце факт передачі творів у зв'язку із проведенням виставки до 750-річчя «Слова о полку Ігоревім» – з Державного українського музею до Третьяковської галереї передано мозаїку «Дмитрій Солунський» та ін. На жаль, ці експонати так і залишилися поза межами України, і до сьогодні вони є власністю Третьяковської галереї в Москві та Російського музею в Петербурзі.

Надалі історія внесла свої корективи. Як пишуть дослідники, на початку Другої Світової війни шедеври із Софійського заповідника вчасно не евакуювали, і вже після 1945 р. виявився прикрий факт: з фондів Софії зникло 14 фресок із композиціями, та ще 10 фресок із орнаментами.

³ Сергій Кот, Юрій Коренюк «Михайлівські пам'ятки в російських музеях». Портал «Забута спадщина» [HTTP://LOSTART.ORG.UA/UA/RESEARCH/264.HTML](http://lostart.org.ua/ua/research/264.html)

⁴ Там само.

Сергій Кот та Юрій Коренюк пишуть,⁴ що докладно вивчали документацію вивезених під час війни цінностей, і зазначають: «Перший список фіксує культурні цінності, що їх вивезли німецькі окупанти із Софійського заповідника. Серед них зазначені автентична мозаїка і 23 фрески з колишнього Михайлівського Золотоверхого собору – загалом 24 одиниці. Сім фресок і мозаїка мали лицьові зображення. Усі «михайлівські» речі були розміщені в окремих ящиках, позначених шифром АМ. Другий список має проштамповану дату: 10 грудня 1943 року. У ньому зазначено культурні цінності, вивезені з крайового музею прадавньої та давньої історії як «ілюстративний» (експозиційний) матеріал. Під №№ 1,2,4,6,7 фігурують чотири оригінальні фрески з Михайлівського Золотоверхого собору та одна копія мозаїки «Апостол». Загальна кількість згаданих у німецьких документах пам'яток, що належать до «михайлівської» спадщини, становить 28 оригінальних предметів і 1 копію. Серед оригіналів – 1 мозаїка і 27 фресок, у тому числі 8 лицьових зображень, 18 фрагментів орнаментів, 2 зображення з невизначеними сюжетами».

Після Перемоги з'явився законний шанс повернути хоча би частину мистецьких скарбів до України. Сергій Кот та Юрій Коренюк пишуть: «Доправлені на початку грудня 1947 року до Києва культурні цінності приймала й розподіляла спеціальна комісія на чолі з начальником Управління музеїв Комітету в справах культосвітніх установ А. Вікторовим. До Софійського заповідника тоді повернулися 10 ящиків з фресками. Майже всі з них були дуже ушкоджені, а в трьох ящиках – взагалі одні уламки... Підтверджено одержання: п'яти лицьових зображень (з восьми вивезених), а саме: «Пророк Захарія», «Архангел Гавриїл», «Діва Марія», «Невідома свята», нижня частина фрески «Пророк Самуїл» (ноги фігури); зображення шестикінецьного хреста, атрибутований орнамент і чотири тоді не визначені комісією комплекти фрагментів. Після реставрації частини цих зображень досі зберігаються в Софійському заповіднику. Однак це було менше половини вивезеного нацистами з Києва».

Для розуміння ситуації слід мати на увазі й внутрішню політику радянської влади: не можна було повернути всі твори з Німеччини просто до Києва, спочатку культурні цінності традиційно везли до столиці СРСР Москви, а потім до Ленінграду. «Чи була тоді допущена випадкова помилка при розподілі тисяч ящиків з музейними цінностями, чи переважна більшість «михайлівських» фресок і мозаїк свідомо була відібрана для російських музеїв і відправлена під Ленінград, а звіти потрапила до Новгороду, нині відповісти важко», – коментують дослідники та додають, що значна частина фресок та мозаїк, що сьогодні належать російським музеям, до останнього часу не публікувалася і не експонувалася.

За даними цих дослідників, у музеях Російської Федерації сьогодні перебуває «щонайменше 25 оригінальних пам'яток мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору – мозаїки, фрески і шиферна плита (без урахування даних по Історичному музею). Вони зберігаються в Державній Трет'яковській галереї в Москві, Державному Російському музеї та в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі, у Новгородському державному історико-архітек-

турному музеї-заповіднику (російська сторона заперечує наведену по Новгороду цифру п'ять одиниць, зменшуючи її до двох). З точки зору моральних і міжнародно-правових норм всі ці культурні цінності мають бути повернені їхньому законному власникові – українському народові – та зберігатися в музеях Києва.»

Із великим запізненням – лише у 2004 році – до України було повернуто кілька творів із Свято-Михайлівського Собору: Ермітаж віддав 7 фресок – це фрагменти геометричних та рослинних орнаментів, одна з них є часткою медальону з фігурою невідомого святителя. Що ж до найбільш відомих мозаїчних фігурних композицій – на жаль, вони й донині залишаються на величезній відстані від Києва та Собору Святого Архистратига Михаїла.

За великим рахунком, незаконне руйнування Собору та передача духовно-мистецьких цінностей з Михайлівського Золотоверхого храму за межі країни є наслідком глобального історичного процесу, що розпочався з революції 1917 року і докорінно змінив усю нашу історію та культуру, вплинувши і на формування свідомості сучасників.

Вирішальну роль в історії Михайлівського Собору та всього монастиря зіграло його місцезнаходження, адже ця територія весь час перебувала в епіцентрі подій: у 1917 році (так само, як і в часи революції 2014 року) келії монахів не знали тиші. За часів більшовицької влади було багато бажаючих зайняти місце святої обителі, але найбільша активність подій припадає на 1919 рік, коли уряд Директорії УНР залишив місто, а до Києва увійшли червоні війська. Як тільки уряд переїхав з Харкова до Києва, в новій столиці виникла житлова криза – радянська влада оприлюднила накази стосовно націоналізації нерухомого майна.

За даними дослідниці **Ірини Преловської**,⁵ в середині лютого 1919 року газета «Борьба» надрукувала наказ про негайну організацію районних робітничих комісій з обліку «буржуазних будинків, маєтків, флігелів»: вищезгаданий домовий комітет було влаштовано саме в Михайлівському монастирі. У березні того ж року в газеті було опубліковано повідомлення про те, що Український Раднаргосп переїжджає до Києва та буде розміщений у трьох готельних корпусах Михайлівського монастиря. Далі влада зацікавилася іншими «михайлівськими» спорудами: вкрай потрібно було знайти приміщення для виконкому, профспілкових установ та інших організацій. «До всіх цих проблем додалася проблема розташування військових частин червоних військ, які прибували до Києва у все зростаючій кількості, а приміщення казарм на цей час були зруйновані – дадає Ірина Преловська. – За деякі приміщення Михайлівського Золотоверхого монастиря іноді розгорталася ціла «паперова війна» з погрозами і вимогами, коли різні відомства намагалися захопити вже зайняті приміщення, а якщо це не вдавалося, то писали кляузи до ВЧК або вищих органів влади».

До того ж слід враховувати, що «паперова війна» є внутрішнім процесом, але в неспокійні післяреволюційні часи нічого не обходилося без погроз. У газеті «Вісті» за березень 1919 року повідомлялося: «Монастир було оточено великим загоном військ. Показавши ордер ЧК, війсь-

⁵ Ірина Преловська, «Історія монастиря» - сайт Михайлівського Золотоверхого монастиря [HTTP://WWW.ARCHANGEL.KIEV.UA/INDEX.PHP?OPTION=COM_CONTENT&VIEW=CATEGORY&LAYOUT=BLOG&ID=16&ITEMID=32](http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=16&Itemid=32)

кові вчинили обшук келій монахів, а також деяких готельних приміщень з метою розшукати колишнього завідувача готельними корпусами ієромонаха Володимира. З'ясувавши, що його у монастирі немає, оскільки він виїхав у справах, військові заарештували єпископа Черкаського Назарія (Блінова), який тимчасово мешкав у одному з номерів готельних корпусів, і разом з ним 23 братчики монастиря і 4 приватні особи, які проживали в монастирських готельних номерах. Під наглядом конвойних усі вищевказані особи були доставлені у приміщення ЧК. 8 березня 1919 р. майже всі заарештовані, в т. ч. єпископ Назарій, були звільнені. З них було взято розписки в тому, що вони з'являться до ЧК за першою ж вимогою».

Зал із мозаїками.

Фрагменти фресок,
шиферна плита із вершником,
оригінал барельєфу Архангела Михаїла
з фронтона старого храму

Музей історії
Михайлівського Золотоверхого монастиря

Антирелігійна кампанія була найбільш важким та гірким наслідком жовтневого перевороту: по всій країні прокотилася хвиля заборон на богослужіння, повсюди закривалися храми та навчальні заклади для майбутніх священнослужителів. Собор, у якому не проходять богослужіння, – велика сердечна біль для всіх прихожан. Але в голодні революційні часи до цього болю додалося ще й вилучення церковних цінностей: спершу ніби заради допомоги голодуючим у 1921 році, а потім – на розвиток та індустріалізацію молодій державі.

Церковні цінності з великим цинізмом грабувалися, вилучалися, за копійки перепродавалися за кордон. Зокрема, як пише Ірина Переловська, «існувало декілька характерних деталей процедури націоналізації майна реквізованих будівель Михайлівського Золотоверхого монастиря. По-перше, за відсутності фахівців описи складали люди, які не розумілися на історичній та художній цінності описуваного майна, тому ці описи часто мають спрощені канцелярські формулювання, на зразок «ікони –27 шт.».

По-друге, влада тепер є власником майна, яке частково передається у користування колишнім власникам на правах оренди та ще й з відповідальністю перед владою за його збереження. По-третє, якщо відійти від законів «революційної целесообразності», то не зрозуміло, яким чином можна було потім спитати в «орендарів» про збереження майна, яке починали розкрадати вже під час складання описів».

Документи, які зберігаються в Державному архіві міста Києва свідчать, що в 1919 році всі споруди на території Свято-Михайлівської обителі (Собор Архистратига Михаїла, архієрейський будинок, навчальні корпуси, лікарня та господарські будівлі) інвентаризовані представниками радянської влади, а відповідальність за розкрадане під час державного опису майно було перекладено на монашество. Після остаточного повернення більшовицької влади у 1920 р. і наступних акцій з вилучення церковного добра «для допомоги голодуючим» у 1921–1923 рр. всі приміщення монастиря було надано всяким організаціям – автошколі, «Студкоопу» та ін.⁶

Сумна доля очікувала перлину святої обителі – Собор Святого Архистратига Михаїла, витримавши упродовж більше ніж 800 років навали монголо-татар та ще чимало внутрішніх та зовнішніх небезпек, міцно протримався аж до 1934 року, коли радянська влада прийняла злочинне рішення розчистити монастирську територію заради будівництва Будинку Уряду. Протягом більш ніж шістдесяти років після того, як підірвали Собор, це місце залишалося порожнім, адже радянські архітектори прийшли до висновку, що будинок Уряду варто будувати все ж таки на іншому місці.

Отже, руйнація храму – це результат атеїстичної ідеології в країні: після закриття, монастир втратив свій духовний сенс. Окремі споруди, що збереглися, за часи СРСР використовувалися для гуртожитків, спортзалів, складів, а пізніше – для музейної експозиції (як, наприклад, будівля храму Св. Іоана Богослова). ■

⁷ Там само.